

И. Стоянов

РУСКИ ИНИЦИАТИВИ ЗА АКТИВИЗИРАНЕ НА ТЪРГОВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ С БЪЛГАРИЯ В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

През 1878 г. върху политическата карта на Югоизточна Европа отново се появява името България. Възстановено с руска помощ и „благословено“ с постановленията на Берлинския договор, подписан от представителите на всички Велики сили, в това число и от тези на Русия, Българското княжество още в началото на самостоятелното си съществуване е изправено пред изключително трудни за разрешаване задачи. Новият държавен механизъм се задъхва от непоносимата тежест на икономическите задължения, поети според постановленията на конгреса в Берлин. Националният въпрос се превръща в проблем, който отнема значителна част от творческата енергия на всяко ново българско правителство. Стременията на големите държави, диктуващи взаимоотношенията в Европа, принуждават политическото ръководство на страната да предприема редица инициативи, целящи да покажат, че България уважава ако не стремията, то поне силата и възможностите на т.нар. Велики сили. Исканията на последните обаче са толкова много и толкова разнопосочни, че и най-добрите български политици в много случаи не намират точните решения. При това положение на нещата не е чудно, че едни и същи личности в определен момент се отказват и от меда, и от жилото на дадена сила, а в друг случай молят същата тази сила да въдвори ред в собствената им държава дори с цената на окупация.

Тежките и несправедливи решения на Берлинския конгрес и цената, която плаща Русия в победоносната за нея война, вдъхват надежда сред управляващите в Петербург, че политическото влияние на северната империя в България е осигурено безрезервно. Увереност в тази насока се получава и от присъствието на много руски офицери, заели се с изграждането на българската армия. Министерството на войната, ръководено до септември 1885 г. от представители на Русия, а и редицата други министерски постове, заемани от руснаци в периода 1881–1883 г., са допълнителен подтик за вяра в безграничното влияние на Освободителката в България. Стига се дотам, че в Петербург няма дипломатически представител на Княжеството, а когато през 1883 г. князът и правителството поставят този въпрос и изпращат свой дипломатически агент в руската столица, той не е приет и признат за такъв.

Противно на очакванията отношенията между Русия и Княжество България започват да охладняват постепенно, но сигурно, за да се стигне до есента на 1886 г., когато окончателно са прекъснати. От този момент до днес редица политици, дипломати, историци и общественици изследват причините за това събитие, изказват предположения, обосновават тези и т. н.

Едни търсят причините у българския княз Александър Батенберг и неговата прозападна ориентация, без да се съобразяват с факта, че основна заслуга за поставянето му на българския трон има самата Русия. Други посочват император Александър III като главен виновник за възникналата ситуация¹. Бруталната политика, провеждана от руския самодържец по отношение на княз Александър, безспорно е една от причините,

но едва ли обяснението на скъсването на дипломатическите отношения може да се заключи само в това.

Като основна причина за нестабилността на руското влияние в България се посочва недостатъчното икономическо осигуряване на това влияние в Княжеството². Според част от поддръжниците на това мнение Русия не съумяла да се наложи икономически поради своята изостаналост и поради еднаквата стопанска структура в двете страни – т.е. еднаквото съотношение между индустрията и селското стопанство в тях. При това положение България нямало какво да купи от нея и какво да ѝ продаде. Като основна причина за слабия икономически обмен тези автори посочват еднотипността на производството³.

Друга група автори категорично отхвърля теорията за еднаквата стопанска структура и изтъква, че Русия била в състояние да поддържа с индустриални произведения пазара на България, да закупува целия ѝ износ и да задоволява нуждите ѝ от външни заеми. Според тях основната причина за незначителния българо-руски стокообмен след 1879 г. се криела не в еднаквата стопанска структура на двете страни и в изостаналостта на Русия, а в „борбата между големите европейски държави за пазари и източници на суровини, за сфери на влияние, за надмощие в басейна на Черно море, на Балканите, в България. Тази борба, в основата на която лежали икономически причини (съперничество за балканския пазар и за евтини суровини, стремежът към господство върху пътищата за Азия и пр.), определяла до голяма степен политиката на българската буржоазия, а по този начин и насоките на нейната външна търговия“⁴. Според тези автори Русия след 1861 г. бързо се модернизирала и през 90-те години на XIX в. индустриалният преврат в нея бил свършен факт. Що се отнася до постановката, че Русия била изостанала държава, тя трябва да се тълкува в смисъл, че била изостанала в сравнение с Англия, Франция, Германия и САЩ, докато по отношение на други страни, в това число и България, тя била отишла напред⁵.

И двете посочени мнения са крайни и следователно в тях има както определена доза истина, така и известна доза стремеж да се покаже желаното за действителност. Да се приеме теорията за еднаквата стопанска структура, би означавало да се подходи твърде опростенчески към проблема, който е от изключителна важност за разрешаването на въпроса за главоломния спад на руското влияние в България и скъсването на дипломатическите отношения през 1886 г. В същото време приемането на второто мнение като окончателна истина също не би помогнало за цялостното разрешаване на този въпрос. Твърде странно е твърдението например, че Русия след 1861 г. бързо се превърнала в промишлена страна, която можела да задоволява българския пазар след 1879 г. с всичко необходимо. Известно е, че преди реформата от 19 февруари 1861 г. империята е изключително изостанала крепостно-феодална държава, а самата реформа се провежда в различните ѝ части в продължение на няколко години. Например освобождаването на селяните от крепостна зависимост в Тифлиска губерния се осъществява през 1864 г., а в Кутаиска – едва през 1866 г. Освен това след смъртта на Александър II в руската столица на 29 април 1881 г. е издаден един от най-реакционните документи на царска Русия – Манифест за укрепване на самодържавието⁶. За него един от най-видните идеолози на славянофилството, К. Леонтиев, отбелязва: „Пред лицето на цяла конституционна Европа и цяла републиканска Америка ние заявихме, че вече няма да живеем и се водим по чужди умове и ще положим цялото си старание, за да бъде у нас самодържавието силно и че за „конституция“ и помен повече няма да има“⁷.

Следователно руската промишленост едва ли се намира в състояние да задоволи българския пазар с всичко необходимо още през 1879 г. Окончателното завършване на реформата по отмяната на крепостното право няколко години преди това все още не

означава, че Русия се е превърнала в модерна капиталистическа държава, имаща възможност да конкурира западноевропейските стоки на българския пазар.

В руските архиви са запазени документи, които дават ясна представа за състоянието на руско-българските търговски взаимоотношения през първите години от самостоятелното съществуване на Княжество България. Те съдържат и отговора на въпроса за състоянието на руската промишленост, тъй като в предлаганите търговски листи са отразени основните артикули, произвеждани в Русия и предлагани на международния пазар.

Целта на представената статия е да се разкрият опитите за активизиране на търговските връзки между Русия и България непосредствено след Освобождението и да се изяснят причините, които довеждат до провалянето на тези намерения. Като основни източници са използвани преди всичко материали на участниците в руската търговска експедиция в България през лятото на 1882 г. А. Й. Мураневич и А. Т. Макаров. Първият публикува още през 1885 г. своя труд, разкриващ основните моменти от опитите и инициативите за разширяване на руско-българските икономически взаимоотношения⁸. Отлично запознат с проблема, Мураневич изтъква значителна част от причините, поради които не се достига до желаните резултати.

В началото на 1883 г. А. Т. Макаров⁹ изпраща докладна записка до извънредния посланик и пълномощен министър на Русия в Константинопол А. И. Нелидов, в която обяснява състоянието на руско-българските търговски връзки. Тя е последвана от редица доклади и тарифи на руските стоки, които дават възможност за по-различна интерпретация на изследвания въпрос¹⁰.

За по-пълното изясняване на проблема авторът използва и достиженията на историческата наука в тази област, сведения от документални сборници, периодичен печат и др.

* * *

Член 8 от Берлинския договор постановява: „Договорите за търговия и мореплаване, както и всички конвенции и спогодби, сключени по-рано между чуждите сили и Портата и които са в сила днес в Турция, си запазват силата и за Княжество България и в тях не може да стане никакво изменение спрямо никоя сила, без тая сила да е дала съгласието си. Никакво право за транзит не ще се взема в България за стоките, които минават през Княжеството. Разните народности и търговията на всички сили ще се ползват с пълно равенство. Правата и привилегиите на чуждите поданици, както и правото на консулска защита и юрисдикция си остават в пълна сила, както са установени от капитулациите и обичаите, докато не се изменят със съгласието за заинтересованата страна“¹¹.

Според този член на договора българската държава поема същите задължения, каквито има Османската империя според сключените през 1861–1862 г. търговски договори с големите европейски страни. Тарифите, които придружават тези договори и които служат за основа на митническите права, са изключително неблагоприятни за местната търговия и индустрия, тъй като облагодетелстват най-вече вноса и в същото време създават трудности пред износа на български стоки. Но и вносните тарифи не са еднакви за всички държави. Най-неизгодни са те за руските стоки, а това се оказва една от причините, които спъват развитието на руско-българските търговски отношения¹².

Непосредствено след Освобождението и Русия, и България не обръщат сериозно внимание на икономическите връзки помежду си. Влиянието на Русия сред българите е толкова силно, че в средите на руските управляващи кръгове няма и помен от идеята за икономическо осигуряване на политическото влияние. Изтъкнатите в началото съображения вдъхват увереност за трайно руско присъствие в центъра на Балканския

полуостров, а следователно и за благоприятен развой на петербургската политическа доктрина по въпросите на Европейския Югоизток и най-вече по въпроса за Проливите. Поради тези причини правителството не подкрепя руските капиталисти Гинсбург и Струве да получат концесия за построяване на железопътна линия от Свищов или Русе към вътрешността на страната.

Въпросът за железопътното строителство в Княжеството и за стремежите на руските предприемачи занимава и българското правителство. Това е един от основните проблеми, които министърът на финансите П. Каравелов си поставя за цел да проучи при посещението си в Русия през октомври 1880 г. За срещата между него и Д. А. Милютин, състояла се на 7 октомври, военният министър на Русия отбелязва в дневника си: „Аз му казах почти същите мисли, които казах и на нашия известен инженер Струве, че България в сегашно време не може и да мисли за постройка на каквато и да е жп линия; че финансите ѝ не позволяват да пристъпи към такова разточително предприятие, особено при такива условия, каквито ѝ предлага компанията, наричайки себе си френска, а всъщност е австрийска – на Хирш. Само стоейки твърдо на почвата на своето финансово устройство, България може да устои против натиска на Австро-Унгария и нейните европейски партньори. Каравелов се зарадва, чувайки от мен такива съждения, и каза, че в България досега съществувало убеждение, че руското правителство иска да се ускори построяването на жп линията от Свищов към Търново и по-нататък. Такова странно недоразумение може да се обясни само с личното старание на нашия дипломатически агент Кумани“¹³.

Приведеният цитат е ясно доказателство, че стремежите на предприемачите Гинсбург и Струве и подпомагащите ги руски дипломатически агенти в Княжеството са самостоятелни инициативи на заинтересовани хора, които нямат никаква държавна подкрепа. Русия се дезинтересира по въпроса за железопътното строителство в България с тезата за слабите финанси на Княжеството и за ненавременността на подобно предприятие. Управляващите в Петербург са с твърдото убеждение, че българското правителство трябва да съблюдава стриктно клаузите на Берлинския договор, следователно да се земе с построяването на отсечката Цариброд–Вакарел и свързването на трансевропейската линия с Константинопол.

Независимо от отсъствието на държавна подкрепа руските предприемачи действат активно за постигане на набелязаната цел, като влизат във връзка с дипломатическите агенти на Петербург в българската столица и получават тяхната безрезервна подкрепа. В края на 1880 г. и началото на 1881 г. се появява проектът на Струве–Утин за построяване на железопътна линия от София към Пирот–Ниш и на изток към Русе. При посещението на княз Батенберг в Русия през март 1881 г. той е запознат с този проект от Д. А. Милютин¹⁴.

Един от най-ревностните привърженици на предложенията на Гинсбург–Струве–Утин е новият дипломатически агент в София М. А. Хитрово, който пристига в Княжеството непосредствено след 27 април 1881 г. Проектът на руските предприемачи получава подкрепата и на княз Александър Батенберг, но не дочаква благословията на императорското правителство и остава нереализиран¹⁵.

При това положение на нещата става ясно, че правителството в Петербург не проявява ни най-малка заинтересованост по въпроса за руско-българските икономически взаимоотношения. То не обръща внимание на многобройните проекти на руските капиталисти, стремящи се да се наложат като икономическа сила на българския пазар, осигуряваща не само икономическите, но при нужда и военните интереси на Русия. Руските управляващи кръгове остават глухи за многобройните донесения на дипломатическите агенти Кумани, Хитрово, Ладижински, в които се настоява за обезпечаване

на политическото влияние с икономически мерки. В тези донесения многократно се подчертава благоприятната ситуация, съществуваща в България, и възможността да успешен излаз на руските стоки на българския пазар. Обръща се внимание на големия интерес, проявяван от руските търговски и промишлени кръгове към Българското княжество като към млада и развиваща се страна, чийто пазар е от значение за руската промишленост. Дипломатите настояват за построяване на железопътна линия към Свищов или Русе, за организиране на Дунавско търговско корабоплаване, което да осигурява икономическите отношения с България, Румъния и Сърбия, за осъществяване на редовни търговски връзки през Черно море.

В средата на 1881 г. започва подготовка за сключване на търговска спогодба и митническа тарифа между двете страни. По изричната заповед на княз Батенберг през август във Варна се учредява Митническа комисия, която е натоварена да подготви проект за конвенцията и тарифата. По-късно българското правителство предлага в комисията да влязат и руски дипломати. „Княжеското правителство и особено княз Александър са извънредно загрижени от сключването на търговска конвенция с Русия. Негово Височество желае със своето име да скрепи един държавен акт, който ще донесе на Княжеството съществена полза и засилване на взаимоотношенията между Русия и България“ – съобщава Хитрово през декември 1881 г.¹⁶

И тази инициатива не се реализира, поне за момента, поради поразителната незаинтересованост на императорското правителство. Става ясно, че Петербург няма конкретна икономическа програма за Европейския Югоизток и не желае да възприеме нито съветите на своите дипломатически представители, нито предложенията на предприемчивите руски търговско-промишлени кръгове.

Възприетата линия на поведение от официална Русия не спира опитите за активизиране на търговските отношения между двете страни. На 11 ноември 1881 г. А. Й. Мураневич изпраща записка в Московския борсов комитет, в която обяснява изгодите от разширяване на търговията със Сърбия, Румъния и България. В записката са посочени стоките, които се търсят в тези страни и се предлага да се организира Дружество за търговия с руски стоки на Балканския полуостров. Превозът на руските стоки трябва да се поеме от Руското дружество за параходство и търговия чрез откриване на редовни рейсове по р. Дунав¹⁷. В същото време Мураневич влиза в преписка по този въпрос с М. А. Хитрово в София и руския консул в Русе Н. Н. Ладижински. И двамата дипломати откликват с готовност за сътрудничество в тази област.

На 12 април 1882 г. в Москва се провежда заседание на фабриканти, манифактуристи и търговци, в което се обсъжда въпросът за руско-българските търговски връзки. В него вземат участие М. Д. Скобелев, Ив. С. Аксаков, Т. С. Морозов, В. Д. Аксенов, Н. Н. Коншин, А. Д. Носов, Д. И. Морозов, Г. А. Крестовников, Н. П. Рогожин, представители на фирмите Третякови и Коншини, М. Г. Кувшиников, М. С. Кузнецов, Л. И. Рагозин и А. Й. Мураневич¹⁸. След оживени дебати се решава да се подготви и изпрати специална експедиция на Балканския полуостров, която да проучи възможностите и потребностите на местния пазар. За членове на експедицията са избрани Л. И. Рагозин, А. Й. Мураневич, А. Т. Макаров и Н. Н. Рагченко, а подготовката на програмата за дейността ѝ се възлага на Г. А. Крестовников, Н. П. Рогожин, Л. И. Рагозин и А. Й. Мураневич¹⁹.

През май петчленна делегация на московските търговци се представя в Кремълския дворец на княз Александър Батенберг и излага вижданията си за разширяване на търговските връзки между България и Русия. При тази среща българският княз обещава пълно съдействие и заявява, че намира поетата инициатива за възможна и полезна²⁰.

В средата на юни експедицията, ръководена от Л. И. Рагозин, се отправя за Румъния, а след това посещава българските градове Тулча, Варна, Русе, Шумен, Свищов

и София. На 2 юли представителите на московските търговци са приети от княз Александър, който дава уверение, че от българска страна ще бъде направено всичко за заздравяване и разширяване на търговските връзки²¹.

Активният обмен на мнения през май, юни и юли вдъхва увереност и в двете страни за успешен развой на започнатото дело. Съществуващата обстановка в Княжеството е изключително благоприятна – министър-председател е руският генерал Л. Н. Соболев, министър на войната е друг руски генерал – А. В. Каулбарс. В правителството е и българинът Г. Теохаров, който дълги години живее и учи в Русия и е горещ привърженик на сближаването на двете страни. Руският дипломатически агент в София Арсенев също дава своята подкрепа на експедицията. В същото време активна дейност развиват и одеските търговци, чийто комитет разработва програма за устройване на търговски изложби и за построяване на складове за руски стоки в големите български градове. Предлага се и идеята за създаване на Търговско сдружение от български търговци и земевладелци, което също да работи за засилване на икономическите връзки с Освободителката. В Бургас, по идея на руския консул, се образува Румелийско търговско дружество със 100 000 турски лири основен капитал. Дружеството можело да разчита, по думите на консула, на особено покровителство от страна на руското правителство²².

Българските заинтересовани среди също дават своя реален принос в това дело. В края на юли министърът на финансите Гр. Начович преработва съществуващата митническа тарифа за руския внос и прави големи облекчения в нея. Тарифата е поднесена на княза за утвърждаване и тя влиза в сила от 1 август 1882 г.²³

В записката си за развитието на руската търговия на Изток А. Т. Макаров разкрива конкретните промени, отразени в новата тарифа, и начина, по който се стига до тях. Тъй като България по силата на Берлинския договор не можела да променя вносните мита, то по искане на руските представители били променени цените на стоките и по такъв начин се стигнало до намаляване на митото. За онагледяване на своята записка Макаров дава следната таблица:²⁴

Наименование на стоките	Стара тарифа (рубли)	Други тарифи (рубли)	Нова тарифа (рубли)	Мито за пуд по старата тарифа (рубли)	Мито за пуд по новата тарифа (рубли)
Макарони (ока)	1,59	0,77	0,60	0,70	0,26
Захар на бучки (кантар)	–	59,13	44,00	0,59	0,44
Захар	–	47,50	35,00	0,47	0,35
Чай (ока)	19,35	9,06	9,06	8,84	4,00
Бира в бъчви	–	0,61	0,45	0,24	0,20
Спирт (ока)	–	1,16	0,90	0,51	0,40
Катран (кантар)	9,08	9,08	5,28	0,09	0,05
Восък (ока)	4,88	–	4,00	2,14	1,76
Ленено масло (кантар)	ad. valorem	64,70	44,00	0,64	0,44
Обикновен сапун (ока)	–	1,07	0,70	0,44	0,30
Восъчни свещи	6,36	–	6,00	2,79	2,64
Лоени свещи	1,83	–	1,00	0,78	0,44
Стеаринови свещи	3,60	–	1,80	1,56	0,78
Медни листове	5,11	4,27	2,50	1,60	1,08
Медна жица	3,66	3,64	2,50	1,60	1,08
Желязо (кантар)	23,07	–	11,00	0,23	0,11
Котви	34,28	30,36	22,00	0,34	0,22

Данните от таблицата показват, че според новата митническа тарифа руските стоки се облагат с около 50% по-малко мито в сравнение със старата тарифа.

При срещата с българските дейци руската експедиция обръща сериозно внимание и на въпроса за митата на манифактурните стоки. Според старата тарифа, съобразена с дължината и ширината на тъканите, митото се увеличава дори при незначително надхвърляне на установените размери. Тъй като руските манифактуристи се съобразяват най-вече с руския пазар, то ширината на тъканите почти никога не съвпада с изискванията на турските (българските) тарифи, а това създава големи затруднения и неудобства и най-важното – води до увеличаване на митото. В преговорите през юли се променя самата система за оценяване на руските тъкани и при новата митническа тарифа за основание на оценката се вземат не ширината и дължината на тъканите, а тяхното тегло и стойността на преждата и едва след тази оценка се определя цената на тъканите при сравнително съпоставяне на материите и преждите, от които са произведени. А. Т. Макаров предлага следната таблица, която показва разликата в оценките на преждата между старата и новата тарифа:²⁵

Вид на преждата	Оценка по старата тарифа за ока (рубли)	Оценка по новата тарифа за ока (рубли)	Мито за пуд по старата тарифа (рубли)	Мито за пуд по новата тарифа (рубли)
Памучна прежда – пресукана	3,68	2,50	1,60	1,08
Памучна прежда – за чорапи	4,36	2,50	1,90	1,08
Памучна прежда – боядисана (без червен цвят)	5,04	3,50	2,20	1,52
Памучна прежда – червена	6,81	4,00	2,99	1,79

В резултат на изменението на цените на различните видове прежда се стига до следната разлика в митата на различните видове памучни тъкани:²⁶

Вид на платовете	Мито за ока (рубли)	Мито за пуд (рубли)
Плат за корабни платна	3,00 р.	1,32 р.
Американ – суров, избелен, цветен	3,50	1,52
Кембрик – бял, цветен и фасоне	3,50	1,52
Демин – котон, китайка, аладжа	4,50	1,96
Американ – яркочервен, полубатиста, батиста, жаконет, тюл, муселин	6,00	2,64

С новата митническа тарифа условията за развитие на икономическите отношения между Русия и България се изравняват напълно с условията, в които се развиват търговските взаимоотношения на Княжеството със западните държави. Тарифата налага същите мита на руските стоки, каквито се вземат от вноса на Англия, Австро-Унгария, Германия, Франция и Италия²⁷.

Руската търговска експедиция постига и други реални резултати. Военният министър ген. А. В. Каулбарс предлага доставките по обмундирането и снаряжението на българската армия за 1883 г. да се изпълнят от руските фабриканти и търговци. По негово разпореждане членовете на експедицията са снабдени с образци от необходимите за войската вещи²⁸.

Деловите отношения и големият обем практическа работа, извършена от русите пратеници, от една страна, и българските политически дейци, от друга, предвещават благоприятни крайни резултати. Ангажирането в това дело лично на княз Александър Батенберг, на министъра на финансите Гр. Начович, на министър-председателя

Л. Н. Соболев, на военния министър А. Каулбарс и на редица още лица и държавни ведомства показва, че от българска страна се прави всичко необходимо за засилване на икономическите връзки между Княжество България и Русия. Отзивчивостта на българите и облекченията, които получават руските представители за търговия в границите на Княжеството, навеждат на мисълта, че през следващите години вносът на руските стоки ще се превърне в доминиращ на българския пазар и постепенно ще изтласка на втори план търговията със западноевропейските държави.

След завръщането си в Русия участниците в експедицията подготвят обстоен доклад, и го предлагат за обсъждане на тези, които ги изпращат в България. При срещата се среща в дома на Т. С. Морозов са изложени образци на стоки, внасяни от Англия, Австро-Унгария и Германия. Именно тези образци, по думите на А. И. Мураневич, смущават твърде много представителите на московските търговско-промишлени кръгове, които се страхуват от евентуален неуспех при опита за конкуренция на западните стоки. В разговорите при тази среща се изяснява, че активизирането на стокообмена с България е възможно, но Д. И. Морозов подчертава, че това може да стане само „ако правителството гарантира нашите капитали“, което предложение е прието от всички присъстващи²⁹. Това е и единственият реален израз на неколкомесечните усилия от страна на руската търговска експедиция и на българските правителствени среди. Оказва се, че руският промишлен и търговски свят се страхува от открит сблъсък със западноевропейските стоки на българския пазар. Въпреки облекченията, които се правят според новата митническа тарифа за руските стоки, въпреки благосклонното отношение на княз Александър Батенберг, въпреки традиционно добрите чувства на българския народ към освободителите и, най-сетне, въпреки наличието в Княжеството на правителство, в чийто състав влизат руски военни дейци, на които принадлежи и министър-председателското място, и военното министерство, най-видните представители на Московския комерчески кръг не са убедени, че това са условия, гарантиращи успеха им на българския пазар. Преценявайки трезво степента на развитие на производителните сили на Запад и в Русия, те се страхуват да излязат дори за опит в открита икономическа борба на българския пазар. Не е случаен и фактът, че търговците са готови да направят това само ако правителството гарантира техните капитали. В същото време руските капиталисти са готови да търгуват и търгуват с Китай, Иран и Персия, където са им осигурени монополно високи печалби.

Царското правителство не проявява ни най-малка заинтересованост по разискваните въпроси. В руската политическа и военна доктрина проблемът за икономическото осигуряване на политическото влияние в Европейския Югоизток отсъства. Недалновидните петербургски политици изключват бавното, но сигурно икономическо проникване и влияние като сигурен гарант за трайно руско присъствие на Балканите. Ръководено единствено от мисълта за военно разрешаване на Източния въпрос и от намиране на благовиден предлог за завземане на Проливите, руското правителство следва неотклонно линията на военно присъствие в района на Босфора и Дарданелите и пълното им овладяване при благоприятно стечение на обстоятелствата.

През есента на 1882 г. на извънредния посланик в Константинопол А. И. Нелидов е наредено да проучи възможностите за евентуално завземане на Проливите. Според неговите донесения, в отговор на възложената му задача, това било възможно „още сега“³⁰. В записката, изпратена до Александър III, дипломатът заявява категорично: „Абсолютна необходимост за Русия е да има под своя власт Дарданелите и Босфора. Утвърждаването ни на Босфора окончателно ще закрепим всички наши задкавказки владения, ще съедини в един пункт цялата наша отбранителна линия по бреговете на Черно море и ще ни осигури решително влияние върху съдбата както на Балканите, така

и на Малоазийския полуостров. То ще засили нашата отбранителна сила и на западната граница, давайки ни възможност да разполагаме за нейната защита с всички боеви средства, които бихме мобилизирали на Черноморските брегове. В това собствено се състои за нас удовлетворителното и изгодно решение на Източния въпрос³¹.

Без да са запознати с действията и намеренията на правителството в Петербург, част от руските търговци и най-вече двама от участниците в експедицията на Балканите продължават да развиват активна дейност за разширяване на руско-българския стокообмен. В края на август 1882 г. А. Й. Мураневич се захваща с идеята за изграждане на Общославянско параходство по Дунав, в което трябвало да участват България, Сърбия, Румъния и Русия. Тази идея е подкрепена от известния славист А. А. Майков, който се обръща за съдействие към някои влиятелни сърби. Подкрепа на инициативата обещава и княз Ю. Гагарин, ръководител на Руското параходно дружество. За изпълнение на този свой замисъл Мураневич търси съдействието и на княз Урусов – руския посланик в Румъния.

Според автора на идеята превозването на руските стоки с български параходи, както предложил княз Александър, или с параходите на Руското параходно дружество не би било удачно поради възможност от възникване на трудности при непредвидени обстоятелства. В същото време създаването на Общославянско параходно дружество от български, сръбски, румънски и руски капиталисти щяло да доведе до сближаване на икономическите интереси на крайдунавските държави, постепенно съединявайки ги в едно общо семейство, което би се превърнало в силен съперник на Австро-Унгария в Дунавския басейн³².

В началото на 1883 г. Мураневич се обръща и към руското правителство с молба за помощ за осъществяване на разработената от него идея. Подробни доклади са изпратени до министъра на финансите и министъра на съобщенията, до обер-прокурора на Светия синод и до много други високопоставени лица. По време на коронацията на Александър III през май 1883 г. Мураневич отново се среща и разговаря по този въпрос с княз Александър Батенберг. Но и тази идея, поддържана от Ив. С. Аксаков, М. Н. Катков, А. А. Майков и от самия княз Ю. Гагарин, който се съгласява да възглави Общославянското параходство по Дунав, остава нереализирана поради незаинтересоваността на руските правителствени среди. Като резултат на всичките ходатайства А. Й. Мураневич получава отговор единствено от министъра на финансите Н. Х. Бунге, който му заявява, че от всички искания можело да се удовлетвори само едно – да се даде субсидия за Черноморско-Дунавското параходство на княз Гагарин³³.

Неуспехите на руската външна търговия на Изток и в частност в България, неудовлетворителните резултати от дейността на търговската експедиция на Балканите и провалянето на редица инициативи, издигнати от отделни представители на руските търговско-промишлени среди принуждават А. Т. Макаров да разкрие основните причини за това и да посочи пътищата за преодоляването им.

В доклада си до А. И. Нелидов той изтъква, че развитието на външната търговия ще доведе до премахване на пренаситеността със стоки на вътрешния пазар и ще сведе до минимум честите застои в търговията, ще повиши значението на руската парична единица и благосъстоянието на населението, ще повдигне духа на разумната предприемчивост. „Но за да стане това, е нужно да се възбуди и поддържа енергията на руския промишлен и търговски свят, който в продължение на много години, едва ли не от времето на граф Канкрин³⁴, много рядко е намирал за себе си рационална подкрепа от страна на ръководителите на руската търговска политика. Като резултат на силните неблагоприятни влияния се е създадала и възпитала индиферентността на нашия търговски и промишлен свят към всичко, излизащо зад границите на неговата привична

дейност³⁵. В това отношение Англия можела да служи като пример за Русия – всички английски консули се интересували и събирали сведения за развитието на външната търговия, издавали брошури с необходимите сведения за всяка страна и т.н. Подобно нещо не можело да се каже за руските дипломатически представители, които ако и да се стремели да правят нещо в тази насока, се доближавали по-скоро до формата, отколкото до същността на нещата. Причините за това според А. А. Макаров са две: 1) безбройните задължения на консулите, които задължения нямали нищо общо с търговията, и 2) личният състав на дипломатическите мисии – те били пълни с млади секретари, които се готвели за дипломатическа кариера, а самите посланици произлизали от средите на дворянството, което в по-голямата си част нямало представа от търговия. При пътешествията му в източните страни Макаров срещнал само двама представители на Русия, които разбирали малко от търговски работи, но и двамата не знаели руски език³⁶.

За да се скъса с тази вредна практика, А. Макаров предлага да се учреди в Константинопол Търговско агентство на Русия на следните основания: 1) главният търговски агент да се намира под покровителството на императорското посолство и да бъде човек сведущ по всички търговски въпроси; 2) изборът на търговския агент да се прави от Министерството на финансите, но лицето да бъде от кандидатите, представени от търговско-промишлените кръгове; 3) търговският агент да има официални сношения само с императорското посолство, под чието ръководство се намира; 4) агентът да се занимава единствено с чисто търговска работа; 5) всички консули да са задължени да му оказват съдействие; 6) главният агент трябва да поддържа връзки с всички руски поданици в Османската империя, които се занимават с търговия и промишленост, и да прави необходимото за тяхното преуспяване; 7) търговският агент да се намира в непосредствена връзка с всички търговци в Турция, имащи търговски сношения с Русия или желаещи да сключат такива; 8) главният агент да бъде посредник на руските фабриканти и големите търговски фамилии; 9) агентът не трябва да се занимава със собствени търговски операции, а само с такива на своите довереници, за което има право да получава 2% от общата сума; 10) агентът има право да назначава в кантората си необходимия брой служители по свое усмотрение: той лично ги назначава и уволнява; 11) в случай на отсъствие агентът трябва да има заместник, за работата на който той също отговаря; 12) за всички нужди на руските търговски интереси агентът се съветва с представител на императорското агентство; 13) два пъти в годината агентът представя на посолството и на Министерството на финансите пълен отчет за дейността си; 14) всяка седмица, а при нужда и по-често търговският агент представя в Борсовия комитет циркулярни отчети за състоянието на пазарите и за своите съображения по възможните търговски сделки. Отчетите, съобщенията на агента и образците на стоки, изпратени от него, се излагат в борсовите зали за сведение на всички; 15) ако императорското посолство намери дейността на агента за незадоволителна, то трябва да се уведоми когото следва за предложение на нови кандидати за тази длъжност; 16) на Борсовото общество трябва да се даде правото да иска смяна на агента при положение, че посочи причините за това; 17) при напускане на агента той трябва да предаде всичко в изправност на своя приемник; 18) през първите пет години търговският агент получава заплата от императорското посолство³⁷.

Предложенията на А. Т. Макаров доказват категорично, че в системата на руската външна търговия трябва да се направят коренни преобразования. Без тях всяка инициатива на отделно лице или на група заинтересовани лица остава напразна. Следователно една от основните причини за незадоволителните търговски връзки между Княжество България и Русия трябва да се търси именно в системата и организацията, ако може да се говори за такава, на руските външнотърговски взаимоотношения.

А. Т. Макаров посочва още една важна причина, поради която руските търговски взаимоотношения на Изток, в частност с България, се развиват твърде мудно. Според съществуващите пощенски конвенции всички официални документални пратки и изобщо всичко значимо, изпращано по пощата за Константинопол и другите райони на Османската империя, преминава през Виена и Триест. В същото време между Русия и Цариград има непосредствена пощенска връзка, осъществявана от параходите на Руското параходно дружество, но по тази линия се пренасяли само обикновени пратки. В писмото си от 26 март Макаров съобщава на А. И. Нелидов, че докладът с предложенията за усъвършенстване на руската външна търговия също бил изпратен през Виена и Триест. „Този случай показва, че нашите пощенски сношения са свързани с голяма загуба на време, с даване на пари в полза на Австрия и с риска вместо нужните документи и вещи, понякога безценни, да имаме само правото да изискваме от Австрийското параходно ведомство чрез продължителни процедури парите съгласно направената при изпращането оценка. Съществуващият пощенски ред представлява от само себе си още една страна на неравенство в условията на конкуренцията между руските търговци и чужденците на Изток“³⁸.

През ноември 1883 г. А. Й. Мураневич прави нов опит за разширяване на търговските връзки с България. Този път той влиза в преговори с военния министър в княжеското правителство княз М. А. Кантакузин и настоява за получаване на поръчки за доставка на обмундиране и снаряжение на българската армия за 1884 г. След като си осигурява съгласието на княз Кантакузин, Мураневич влиза в преговори с редица московски фирми, като ги убеждава да вземат участие в търговете по определяне на доставчиците за българската армия. Въпреки изключителните изгоди, които предлага подобно предприятие, само три от петдесет възможни фирми проявяват известна заинтересованост: производителите на ленено платно С. И. Сенков и А. Шчербанов, доставчикът на ботуши Е. Г. Лобачов и притежателят на фабрика за сукно С. А. Казаев. Последният поставя обаче категоричното условие да предава готовото за българската армия сукно в самата Москва, на което военното министерство в София се противопоставя. Е. Г. Лобачов след дълги колебания също се отказва от участие в търга за доставка на ботуши, а от предложените видове лени платна българското военно министерство одобрява само един, поради което С. И. Сенков и А. Щербанов също се отказват от проектираната търговска операция³⁹.

А. Й. Мураневич се обръща със специално писмо и към Одеския комитет за търговия и манифактура, с което подканя участниците в него да се включат в създаването на Руско-българско търговско дружество. След проведеното заседание на 17 ноември 1883 г. комитетът отговаря, че сред неговите членове няма желаещи да сътрудничат с А. Й. Мураневич за развитие на търговията с Балканските страни. По повод на това Мураневич отбелязва: „Както вижда читателят, Одеският комитет за търговия и манифактура, в състава на който влизат изключително немци, гърци, евреи и пр., се отнесе към въпроса за руско-балканската търговия точ в точ така, както и Московският борсов комитет, имащ честта да счита своите членове за именити руски православни търговци. Къде е прехваленото руско сърце на московчани и с какво те се отличават от разноплеменните жители на „неруската“ Одеса? Не е ли срамно, че в общославянския въпрос московските търговци намират толкова интереси, колкото непричастните към славянството одески търговци?“⁴⁰

До края на 1883 г. Мураневич не се отказва и от опитите си да получи концесия за построяване на железопътна линия в направление към Свищов и Русе. В този случай той процедира като агент на П. И. Губонин. Действията му обаче срещат както неодобрението на новото българско правителство, заменило това на руските генерали, така

и съпротивата на новия дипломатически представител на Русия в Княжество България А. С. Йонин. Въпреки препоръчителните писма на Ив. С. Аксаков, представени от Мураневич на Йонин, последният заявява, че сега съвсем не било време за строеж на железопътни линии и че нито немците, нито руснаците ще получат концесии за това. Въпросът за железопътното строителство трябвало да се отложи най-малко с година, тъй като в Княжеството имало много по-важни за разрешаване въпроси. „Работата е в това, че тук намерих ужасен хаос и всичко е толкова объркано, че се наложи веднага да скъсам с миналото. Всичките тези частни, всичките тези трескави стремежи за участие в построяване на пътищата, за форсирането в развитието на търговията (която не съумяхме да създадем в началото), за преследването на староверците и т.н. пречат на нашето руско влияние“ – съобщава Йонин на Ив. Аксаков. Според него трябвало решително да се скъса с миналото, да се спре дискредитирането на Русия от самите руснаци, да се установи единство в действията на всички руски представители в Княжеството, да се възстанови влиянието на Освободителката и едва след това да се мисли по въпросите, поставени от А. Й. Мураневич⁴¹.

* * *

Многобройните опити за активизиране на руско-българските търговски връзки непосредствено след Освобождението завършват с неуспех. Причините за това са многобройни и разнопосочни, но твърдението, че „в дадения период не изостаналостта на Русия, а главно изостаналостта на България е била пречка за по-широкото развитие на българо-руските търговски връзки“⁴², едва ли може да се приеме за сериозно. Основателно възниква въпросът как тази изостаналост не пречи на Австро-Унгария, Германия, Англия, Франция и Италия, а в същото време тя е пречка единствено за Русия? Би могло да се каже, че причините за незадоволителните икономически връзки между двете страни трябва да се търсят най-вече в самата Русия.

Първата и основна причина за съществуващото положение в областта на търговията е пълната и непоклатима през годините незаинтересованост на управляващите в Петербург по този въпрос. Балканите и в частност България интересуват императорското правителство единствено като военен обект. Основна е мисълта за завземането на Проливите и тя движи дипломатическите инициативи на руското правителство по Източния въпрос⁴³.

Като следваща причина може да се посочи инертността на руските търговски кръгове, които предпочитат да получават монополни печалби, като използват държавния свръхпротекционизъм на вътрешния пазар на Русия. „Поради своята непредприемчивост и неподвижност руските търговци са по-склонни да вярват на празните слухове за неуспехите на евентуална търговия с България, които слухове се разпространяват с определена цел от някои предприемачи, вместо да се решат и проверят това сами“ – отбелязва А. Й. Мураневич⁴⁴. Отсъствието на едри капиталистически търговски фирми, които да могат сами да поемат риска от евентуално разширяване на търговските връзки със съответните последици, пречи дори на отделни ентусиасти да осъществят замислените от тях търговски операции. Самата патриархална организация на руското търговско съсловие, в което основна роля по места играе една личност, например Т. С. Морозов в Москва, се явява пречка за развитието на инициативността по разисквания въпрос.

Друга причина за слабите икономически връзки между Русия и Княжество България трябва да се търси в неконкурентоспособността на руските манифактурни стоки. По своите качества те не отстъпват на произвежданите в западните страни, но цените им са значително по-високи. Причината за това се криела, според Мураневич, във факта, „че всичко необходимо за изработване на продукта – памук, бои и машини – ние по-

лучаваме от чужбина и заплащаме високи вносни мита⁴. При това положение руската търговия трябвало първоначално да си пробие път в България и на Балканите с такива стоки като чай, военни принадлежности, кожени произведения, тулски изделия, керосин, спирт и др., които имали добър пазар сред южните славяни. Налагането на тези стоки щяло да отвори постепенно пътя и за руската манифактура⁴⁵. Страхът от открит сблъсък със западноевропейската търговия на балканския пазар принуждава руските производители и търговци да насочат трафика на търговията най-вече към страните от Средна и Източна Азия.

Посочените причини произтичат като цяло от недостатъчното икономическо развитие на Руската империя. Независимо от провеждането на аграрната реформа в първите 10–15 години след нея Русия все още не може да се смята за развита капиталистическа държава. Тя по същество си остава една абсолютна монархия, в която капиталистическите елементи и взаимоотношения се развиват в изкривен, поради съществуващия ред, план. По обем на производството тя може и да се доближава до някои развити капиталистически страни, но този обем не съответства нито на огромната територия, нито на човешките ѝ ресурси. Без да се отричат промените, които настъпват в Русия след 1861 г., те в никакъв случай не трябва и да се абсолютизират.

Що се отнася до Княжество България, на него едва ли може да му се приписва решаваща роля за развитието или забавянето на търговските взаимоотношения с Русия. Поставено в неравноправно положение от Берлинския договор, то е принудено да се съобразява с неговите клаузи. В моментите, когато се забелязва активизиране от страна на руските търговци и предприемачи, българското правителство и княз Александър Батенберг правят необходимото за оживяване на икономическите връзки между двете страни. Новата митническа тарифа, изработена от българска страна през лятото на 1882 г., е красноречиво доказателство за поведението и желанията на българите, но те не са в състояние да променят интензивността на търговските връзки с Русия.

¹ Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 2. Регентството. С., 1973; Татищев, С. С. Россия и Болгария. Историческая справка. – В: Из прошлого русской дипломатии. Исторические исследования и полемические статьи. СПб., 1980, 450–470; Панайотов, Ив. Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1886–1896). С., 1941, 105–114; Топалов, П. Борбата на българския народ за демократично устройство и независимост на България (1878–1894). – Исторически преглед, 1945, № 4–5, с. 473 и др.

² Джасунов, В. Търговските ни връзки с Русия. – Народно стопанство, 1909, № 19–20, 1–8; Златарев, Ив. За търговските връзки на България със славянските земи и ролята на търговските камари в засилването на тия връзки. – В: Сб. Втори подготвителен славянски събор в София. С., 1911, с. 94; Косев, Д. Началото на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков. – Исторически преглед, 1948, № 2, 167–171; Хаджиниколов, В. Стопански отношения и връзки между България и Съветския съюз до Девети септември (1917–1944 г.). С., 1956, 28–42; Мартиненко, А. К. Русско-българские отношения в 1891–1902 гг. К., 1967, 88–118; Горанов, П. По проблема за икономическото осигуряване на руското политическо влияние в Княжество България (1879–1896 г.). – В: Летопис на дружбата. Т. 8. С., 1981, 348–384.

³ Джасунов, В. Цит. съч., 3–8; Златарев, Ив. Цит. съч., с. 94; Влахов, Т. Външната политика на Фердинанд и Балканския съюз. – Исторически преглед, 1948, № 4–5, с. 242.

⁴ Хаджиниколов, В. Цит. съч., с. 34; Тази теза поддържа и П. Горанов. Цит. съч., с. 354 и сл.

⁵ Пак там, с. 353.

⁶ Сборник узаконения и разпоряжения Правителства. СПб., 1881, № 43; Правительственный вестник, № 93, 30 апр. 1881 г.

⁷ Леонтьев, К. Письма о восточных делах. – В: Восток, Россия и Славянство: сборник статей. Т. 1. М., 1885, с. 238.

⁸ *Муравенич, А. Й.* Русско-балканский торговый вопрос и некоторые полезные для путешественника сведения о наиболее важных путях сообщения по Балкану, о главных пунктах Болгарии, Восточной Румелии, Сербии, Румынии. М., 1885.

⁹ А. Т. Макаров взема дейно участие в обмундироването на българското опълчение и по решение на Московския славянски комитет от 21 ноември 1876 г. е назначен за завеждащ вещевия склад в Унгени, където се съхраняват готовото облекло и снаряжението за опълчението. Вж.: *Стоянов, Ив.* Дейността на Московския славянски комитет по обмундироването на българското опълчение. – Военноисторически сборник, 1987, кн. 3, 54–55.

¹⁰ Институт русской литературы (Пушкинский дом) – Рукописный отдел (по-нататък ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, ф. 3, (Аксаковых, С. Т., К. С., И. С.), оп. 5, ед. хр. 4, л. 28–40.

¹¹ Българската държавност в актове и документи. С., 1981, с. 209.

¹² Външната политика на България. Т. 1. С., 1978, № 166, с. 356.

¹³ Дневник Д. А. Милютина 1878–1880. Т. 3. М., 1950, 276–277.

¹⁴ Дневник Д. А. Милютина 1881–1882. Т. 4. М., 1950, с. 42.

¹⁵ *Тодорова, Цв.* Отново за „преврата“ през 1881 г. и режима на пълномощията. – В: ИБИД, т. XXXV, 106–107.

¹⁶ Научен архив на Института за история на БАН (по-нататък НАИИ БАН), ахр. нол. IX, оп. 3, а. е. 75, приложение В; *Тодорова, Цв.* Цит. съч., с. 108.

¹⁷ Русские ведомости, № 315, 21 ноем. 1881 г.

¹⁸ *Мураневич, А. Й.* Цит. съч., 59–60.

¹⁹ Московские ведомости, № 114, 26 апр. 1883 г.

²⁰ *Мураневич, А. Й.* Цит. съч., с. 64.

²¹ Пак там, с. 69; ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, ф. 3, оп. 5, ед. хр. 4, л. 28.

²² *Тодорова, Цв.* Цит. съч., с. 117.

²³ Външната политика на България. Т. 1., с. 356; ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, ф. 3, оп. 5, ед. хр. 4, л. 28.

²⁴ Пак там, л. 32.

²⁵ Пак там, л. 33.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, л. 28.

²⁸ *Мураневич, А. Й.* Цит. съч., 71–72.

²⁹ Пак там, 74–75.

³⁰ *Тодорова, Цв.* Цит. съч., с. 118.

³¹ Красный архив, 1931, т. III (46), с. 185.

³² *Мураневич, А. Й.* Цит. съч., 79–83.

³³ Пак там, с. 84.

³⁴ Е. Ф. Канкрин (1774–1845), граф, министър на финансите през 1823–1844 г. Провежда финансовата реформа през 1839–1843 г., при която въвежда сребърната рубла като основна парична единица и налага задължителен курс на асигнация. Укрепва финансите на Русия.

³⁵ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, ф. 3, оп. 5, ед. хр. 4, л. 34.

³⁶ Пак там, л. 35.

³⁷ Пак там, л. 36–39.

³⁸ Пак там, л. 40.

³⁹ *Мураневич, А. Й.* Цит. съч., 87–89.

⁴⁰ Пак там, 100–101.

⁴¹ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, ф. 3, оп. 45, ед. хр. 245, л. 10–11, А. С. Йонин от София, 1/13 септември 1883 до Ив. Аксаков в Москва.

⁴² *Горанов, П.* Цит. съч., с. 369.

⁴³ Вж.: Красный архив, 1931, т. III (46), с. 185; Русь, № 24, 15 дек. 1884; Российская национальная библиотека – Санкт-Петербург, ф. 14 (Аксакова, И. С.), ед. хр. 331 и др.

⁴⁴ *Мураневич, А. Й.* Цит. съч., с. 103.

⁴⁵ Пак там, с. 104.